

3. Валасенка А.А. Вытворча-прамысловыя тапанімічныя назвы Беларусі: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мінск, 2003.
4. Жучкевич В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. Минск: Изд. БГУ, 1974. 448 с.
5. Капылоў І.А. Тапанімія беларускіх дзелаўых помнікаў XV–XVIII стст.: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мінск, 2001.
6. Краўчанка З. Ф. Аб адным тыпе складаных назоўнікаў у сучаснай беларускай мове // Працы інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. VII. Мінск: Акад. навук БССР, 1961.
7. Краўчанка З.Ф. Складаныя словы тыпу “назоўнік+назоўнік” // Працы інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. VIII. Мінск: Акад. навук БССР, 1961.
8. Лемцюгова В.П. Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. Мінск: Навука і тэхніка, 1970. 155 с.
9. Ожегов С.Н. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1984. 797 с.
10. Прыгодзіч М.Р. Словаскладанне ў беларускай мове. Мінск: БДУ, 2000. 227 с.
11. Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці / Пад рэд. П.П. Шубы. Мінск: Навука і тэхніка, 1986. 240 с.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). Т. 1–5. Мінск: Бел. Сав. энцыкл., 1977–1984.
13. Шур В.В. Беларускія ўласныя імёны: Бел. антрапаніміка і тапаніміка: Дапам. для настаўнікаў. Мінск: Маст. літ., 1998. 239 с.
14. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: У 8 т. / Акад. Навук БССР. Ін-т мовазнаўства. Т. 1–8. Мінск: Навука і тэхніка, 1978–1993.

В.М. Ляшкевіч

АДАПТАЦЫЙНЫЯ ЗМЭНЫ Ў СІСТЭМЕ ЖАНОЧЫХ АСАБОВЫХ ІМЁН

Абраны намі для даследавання перыяд (XVI–XVIII стст.) цікавы тым, што ён прадракае час фарміравання беларускай нацыі, нацыянальнай мовы, а таксама сучаснай беларускай антрапанімнай сістэмы.

Самай галоўнай, важнай і надзейнай крыніцай для рэканструкцыі антрапаніміі мінулага, для вывучэння фарміравання трохчленнай формулы называння і станаўлення антрапанімных разрадаў і катэгорый выступаюць помнікі дзелавай пісьменнасці.

Намі былі даследаваны і ўпершыню ў антрапанімічным плане ўведзены ў навуковы ўжытак рукапісныя матэрыялы актавых кніг Аршанскага, Віцебскага, Дзісенскага, Магілёўскага, Полацкага магістратаў, Аршанскага, Віцебскага, Дзісенскага, Мсціслаўскага, Пастаўскага, Полацкага, Суражскага, Ушацкага гродскіх, земскіх, падкормскіх, каптуровых судов, інвентары Аршанскага, Магілёўскага і

Суражскага паветаў, рэвізскія казкі Гарадоцкага і Суражскага паветаў за перыяд з 1594 па 1798 гг. Не ўся даследаваная тэрыторыя XVI–XVIII стст. аднолькава прадстаўлена недрукаванымі помнікамі мясцовай дзелавой пісьменнасці, таму да даследавання прыцягваюцца матэрыялы з выданняў дакастрычніцкіх археаграфічных камісій і аматараў старажытнай пісьменнасці.

У працах па гістарычнай анамастыцы мала ўвагі надаецца жаночым формам называння, бо жанчыны не мелі ніякіх юрыдычных правоў і былі сацыяльна бяспраўнымі, а таму іх імёны рэдка заносіліся ў дзелавыя, афіцыйныя дакументы XVI–XVIII стст.

У даследаваных помніках мясцовай дзелавой пісьменнасці XVI–XVIII стст. зарэгістраваны 103 жаночыя імёны. Зразумела, што такая колькасць імён не была вядома кожнаму жыхару названых тэрыторый. Сярод імён вылучалася некалькі дзесяткаў, якія паўтараліся ва ўсіх дакументах, астатнія ж складалі перыферыю іменніка. Тое, што некаторыя групы імён сустракаюцца ў даследаваных дакументах рэдка, можна патлумачыць наступным: выбар імені ў мінулым вызначаўся календаром, у якім адны імёны на працягу года сустракаліся толькі адзін – два разы (*Агатыя, Галіна*), іншыя (звычайна мужчынскія) – ад 12-ці да 98-мі разоў (*Андрей, Иоанн*).

Адзінай формулы называння жанчыны ў гэты перыяд не існуе, але найменні без уласнага імені сустракаліся рэдка, часцей выкарыстоўваліся адначленныя і двухчленныя мадэлі, абавязковым кампанентам якіх з'яўлялася ўласнае імя названых: *Анна, Зоська, Елена, Наталья, Федка Семенкова, Ганна Болковская, Есьманова Федзя, Марьянна Гуцова, Пашкавая Настася*.

Амаль для кожнага жаночага імені, прадстаўленага ў прааналізаваных помніках, характэрна разгалінаваная варыянтнасць (графічная, фанетычная, марфалагічная, словаўтваральная і лексічная). Самымі распаўсюджанымі відамі яе з'яўляюцца графічны, фанетычны і словаўтваральны. Наяўнасць графічных тлумачыцца жаданнем пісара падвесці беларускае імя пад вядомы яму польскі стэрэатып або традыцыямі той польскай канцылярыі, у якой працаваў перапісчык. Параўнаем: *Krystyna – Krustyna, Lykeria – Lukeria, Chodka – Chodzka, Elizabeta – Elizabetha*.

Наяўнасць фанетычных варыянтаў імён у запісах можна патлумачыць тым, што адно і тое ж імя ў розных населеных пунктах у той час магло вымаўляцца з мясцовымі асаблівасцямі: *Anna – Hanna*,

Katarzyna – Kataryna, Mariana – Maryanna, Marina – Maryna, Matrena – Matrona, Ховра – Хоура, Авгинья – Авгимья, Агафья – Агапя – Огапя – Ганея, Агриня – Огренья – Огрэня, Алена – Алиона – Олона, Альжбета – Алжбета, Елена – Halena – Гелена і г. д.

Паспрабуем выявіць характар засваення кананічных імён на даследаванай тэрыторыі, паказаць уплыў гістарычных моўных працэсаў на фарміраванне антрапанімікону.

Сярод фанетычных вылучаюцца змены, якія абумоўлены асаблівасцямі фанетычнай сістэмы беларускай мовы і іншых усходнеславянскіх моў. Тэндэнцыя да замены ненаціскага **а** галосным **о** ў пачатку царкоўна-хрысціянскіх кананічных імён узнікла як пэўная заканамернасць і атрымала развіццё яшчэ ў старажытнаруускай мове, адкуль і прыйшла ў беларускую, аб чым сведчаць прыклады: *Овдотья, Овдотя* < *Авдотья*; *Огапя* < *Агафья*; *Огренья, Огрэня* < *Агрофена*; *Орупа, Орина, Орына* < *Арина*.

Пераход пачатковага **а>о** сустракаецца даволі часта ў імёнах віцебскіх і магілёўскіх жыхароў сярэдзіны XVI ст., што, відаць, можна патлумачыць гіперкарэктнасцю. Не выключана, што гэта звязана толькі з арфаграфіяй, і таму ў XVII–XVIII стст. замены ненаціскага **а** галосным **о** ў пачатку кананічных жаночых імён не адбываецца.

Пераход пачатковага спалучэння **je>о** з частым [о]>[а] ў выніку акання – адна з характэрных рыс, якая адрознівае ўсходнеславянскія мовы ад заходне- і паўночнаславянскіх. Гэта рыса выразна адбываецца, пачынаючы з часоў Уладзіміра Святаслававіча, ва ўсіх славянскіх помніках, паколькі ўжо ў той час у старажытнаруускай пісьменнасці сустракаюцца паралельныя формы імён *Олена* // *Елена, Овьдокия* // *Евдокия, Орина* // *Ерина, Офросинья* // *Ефросинья*.

Пераход пачатковага **je>о** (для некаторых імён зафіксаваны варыянты з пачатковым **e//o//a**) у царкоўна-хрысціянскіх імёнах у даследаваных недрукаваных помніках настолькі частая рыса, што імёны з пачатковым **je** намі не былі зафіксаваны. Аднак у выданнях дакастрычніцкіх археаграфічных камісій і аматараў старажытнай пісьменнасці, у якіх адлюстроўваецца адаптацыя старабеларускай мовы да мовы дарэвалюцыйнай Расіі, сустракаецца імя *Ефросинья*.

Замена пачатковага спалучэння **je>о** паўплывала на больш звужанае выкарыстанне фанемы **j** у пазіцыі перад **е** і пашырэнне функцыянальных магчымасцей фанемы **о** ў абсалютным пачатку імені.

Разам з адаптаванымі формамі са зменай спалучэння **je>о** ў даследаваных помніках зафіксавана толькі два імёны ў кананічнай форме

з пачатковым **je**: *Jerzyna, Jewa*. Гэта з’ява, магчыма, тлумачыцца той жа прычынай – уплывам кніжнай практыкі ідэнтыфікацыі асоб імёнамі ў іх кананічнай форме. У дыялектным асяроддзі сустракаюцца ўтварэнні з пераходам пачатковага спалучэння **je>o** тыпу *Овдотья, Овдотя, Одоцька* – *Евдокия*; *Овгинья, Овгимья* – *Евгения*; *Апроня, Апраня, Опраня* – *Евпраксия*, а некаторыя з іх нават сталі афіцыйнымі формамі: *А(О)лёна* – *Елена*. Трэба адзначыць, што пераход пачатковага спалучэння **je>o** атрымала ў спадчыну са старажытнарускай мовы таксама і ўкраінская (параўн., напр., *Олена* – *Елена, Опистина* – *Епистина*).

Пераход пачатковага спалучэння **je>ja** вядомы яшчэ старажытнарускай мове (параўн., у Галіцкім евангеллі 1283 г. – *въ яр/уса/л/и/мъ*), але ён засведчаны на віцебскіх землях толькі адным імем *Яфимья* – *Ефимия*, а на Магілёўшчыне наогул не зафіксаваны. Пераход пачатковага **je>ja** даследчыкі расцэньваюць як вынік аналогіі з формай, у якіх пераход **je** ў **ja** адбываецца перад складам з галосным пярэдняга рада. Гэтыя імёны захаваліся і ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове: *Яўгенія, Яўлалія, Яўпраксія, Яўсевія, Яўціхія, Яўфімія*.

Змяненне пачатковага **иу>у, ју** ў царкоўнаславянскіх імёнах тлумачыцца тэндэнцыяй да пераадолення гіятуса (зіяння), вымаўлення пачатковых гетэрасілабічных галосных **иу** (параўн.: *Juliana* < *Иулиана*; *Юстина, Юстына* < *Иустина*). Адзначаная з’ява атрымала распаўсюджанне ў беларускай антрапаніміі і стала нарматыўнай (параўн.: сучасныя беларускія імёны царкоўна-хрысціянскага паходжання: *Юлія, Юнія, Юсціна* і пад.), але ў даследаваных намі помніках гэта з’ява спарадычна сустракаецца толькі на Бешанковіцкіх землях у канцы XVIII ст.

Працэс страты ненаціскага галоснага ў пачатку слова адносіцца да старажытнарускага перыяду. Гэта змена паўплывала і на працэс адаптацыі царкоўна-хрысціянскіх імён, чаму садзейнічала тая ж тэндэнцыя да ўнікнення гіятуса, што і ў гукаспалучэнні **иу**.

Жаночыя асабовыя імёны даволі часта страчвалі пачатковы ненаціскны галосны: **[a]** – *Гапея* < *Агафья*; *Кулина* < *Акулина*; *Nastasia, Настасия, Настася, Наста, Настя* < *Анастасия*; **[e]** ці **[o]** з **[e]** – *Водзя* < *Евдокия*; *Katerina* < *Екатерина*; *Прасида, Прасима* < *Евпраксия*; *Prosinia, Просиния, Прося* < *Евфросинья*; *Хима* < *Евфимия*.

Такая тэндэнцыя ўласціва таксама рускай і ўкраінскай антрапаніміі (параўн. руск. *Улита* – *Иулита*; украінскае *Грипина* – *Агрипина*; *Калина, Кулина* – *Акулина*; *Натолия* – *Анатолия*; *Вдотія* – *Авдотья*), у гукавым

афармленні невялікай групы імён ва ўсходнеславянскіх мовах усталявалася і замацавалася адзіная літаратурная норма.

Калі ў прыведзеных вышэй выпадках назіраецца з’ява скарачэння пачатковага ненаціскага галоснага, то ў некаторых імёнах даследавання пісьмовыя помнікі зафіксавалі знешне супрацьлеглы працэс – пратэтычныя галосныя **а, о, і** ў пачатку імені, напрыклад: *Агануля* < *Ганна*; *Adaria* < *Дарья*; *Izosia* < *София*; *Axinia*, *Аксана*, *Аксюша* < *Ксения*. Можна заўважыць, што ва ўсіх прыведзеных прыкладах перад намі гіперкарэктныя формы хрысціянскіх імён, з якіх толькі імя *Аксана* прыжылося ў сучаснай беларускай мове і стала распаўсюджаным.

У даследаваных намі імёнах сустракаюцца як абумоўленыя асаблівасцямі фанетычнай сістэмы беларускай і іншых усходнеславянскіх моў спрашчэнні груп галосных: [ьян], [ян]<[иан]: *Ульяна*, *Уляна* < *Иулиана*; [е]<[ио] ў сярэдзіне слова: *Фекла* < *Фиокла*, так і не абумоўленыя законамі беларускай мовы: [а]<[и]: *Орина*, *Арина* < *Ирина*; [и]<[е]: *Оксинья* < *Ксения*; [о]<[у]: *Орсуля* < *Урсула*; [у]<[о]: *Матруна*, *Мотруна* < *Матрёна*.

У адрозненне ад змен у сістэме галосных, змены ў сістэме зычных гукаў зафіксаваны значна радзей.

Адбываецца замена [ф] на [т], [п], [хв], [х] пры частковым захаванні [ф] пад уплывам арфаграфічнай традыцыі. Часцей за ўсё на месцы [ф] у кожным канкрэтным імені выступае які-небудзь адзін з варыянтаў:

П: *Агапья* – *Агафья*; *Епросинья* – *Евфросинья*; *Степанида* – *Стефанида*;

Т: *Марта* – *Марфа*; *Тадора* – *Феодора*; *Юдит* – *Юдифь*;

Х: *Хавронья* – *Февронья*; *Хадосья* – *Федосья*; *Хадора* – *Федора*; *Хатина* – *Фотина*; *Хлора* – *Флора*; *Хима* – *Ефимия*. У некаторых імёнах на месцы [ф] адзначана некалькі замяшчальнікаў: імя *Федора* мае ўсе чатыры фанетычныя варыянты: *Педора*, *Тадора*, *Хведора*, *Хадора*; *Фекла* – два: *Пекла*, *Текля*.

Некаторыя рэдкаўжывальныя імёны захавалі гук [ф]: *Фенна*, *Фиода*, *Фелицианна*, *Феофила*, *Франтишка*.

Назіраецца агульнае для беларускай і іншых усходнеславянскіх моў спрашчэнне груп зычных: [н]<[нн]: *Марыяна* < *Марианна*; [с]<[сс]: *Василиса* < *Василисса*; [ф], [хв]<[вф]: *Ефрасинья* < *Евфросинья*.

У магілёўскіх пісьмовых помніках разам са спрашчэннем кансанантных груп сустракаюцца гіперкарэктныя формы з рэдуплікацыяй зычных па аналогіі з кананічнымі формамі імён тыпу *Анна*, *Марианна* і пад.: *Татианна*, *Фенна*, *Ульянна*.

Акрамя прыведзеных вышэй змен, у сістэме кансанантызму беларускіх кананічных імён на Віцебшчыне сустракаюцца адзінкавыя выпадкі змен, але, відаць, таксама заканамерных і ўласцівых старабеларускай мове, паколькі некаторыя мадэлі захаваліся ў беларускай антрапаніміі і да цяперашняга часу. Напрыклад: *х<к*: *Хрысцінья* < *Крыстына*; *с<з*: *Зонька*, *Зоська* < *Софія* (а магчыма і ад польск. *Zofia*).

Спецыфічнай рысай беларускіх уласных жаночых імён з'яўляецца прыстаўны зычны гук [г], які ўзнік у перыяд фарміравання беларускай мовы: *Ганна* < *Анна*, *Гелена* < *Елена*.

Марфалагічная адаптацыя ва ўласных жаночых імёнах закранула толькі ўсячэнне апошняга і перадапошняга складоў: *Magda* – *Магда[лина]*, *Стеха* – *Стефа[нида]*, *Наста* – *Анаста[сия]*.

Да марфалагічных змен адносім таксама скарачаныя ў канцы жаночыя імёны з літарай *а* ў канчатку, якая з'явілася ў выніку тэндэнцыі да захавання радавой жаночай прыметы: *Агафа* – *Агаф[ия]*, *Вена* – *Бен[едикта]*, *Вася* – *Вас[илиса]*, *Люба* – *Люб[овь]*, *Марка* – *Марк[иана]*, *Маря* – *Мар[ия]*, *Мотря* – *Мотр[она]*, *Прося* – *Евфрос[инья]*, *Юлиана* – *Иулиан[ия]*.

Разам з тэндэнцыяй да скарачэння імя на Магілёўшчыне назіраецца развіццё гіперкарэктных форм: *Іринья*, *Ірастыня* – *Ирина*, *Хрысцінья* – *Крыстына*.

Асобны тып – лексічныя варыянты, якія з'яўляюцца разнамоўнымі ўтварэннямі ад аднаго і таго ж імені, нацыянальныя асаблівасці якіх яшчэ не сцерліся. Гэтыя асаблівасці могуць характарызаваць як карэнную, так і афіксальную часткі імені. Колькасць такіх варыянтаў сярод жаночых імён невялікая, амаль усе яны сугучныя з польскім варыянтам: *Dorota*, *Ewtranzyna*, *Horazyna*, *Katarzyna*, *Jerzyna* і г. д.

Прааналізаваная варыятыўнасць уласных імён дазваляе сцвярджаць, што працэс адаптацыі да беларускай мовы каляндарных імён не завяршыўся нават у XVIII ст., бо амаль 63 % імён не мелі ўстойлівай формы выкарыстання. Большасць імён стабільна фіксуецца толькі ў некананічных формах. Варыятыўнасць іх выкарыстання гаворыць пра адсутнасць строгіх арфаграфічных норм фіксацыі афіцыйных форм.